

RESPUBLIKADA TERMITLARNING TARQALISHI VA ULARGA QARSHI KURASH BO'YICHA OLIB BORILAYOTGAN ISHLAR HAQIDA

Latipova Dildora

Xorazm viloyati FVB HFXO 'M o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Respublikasi bo'yicha termitlarning tarqalishi va ularga qarshi kurash choralarini muhokama etiladi va tadqiqot olib boriladi. Bugungi kunda iqlim o'zgarishi natijasida termitlarning tarqalishi va ularni kamaytirish choralarini ko'rilyapti.

Kalit so'zlar: termit, qozon, quvur, sellyuloza, sinch, nigirik, yog'och konstruksiyalar, loy suvoq.

Abstract: In this article, the spread of termites in the Republic and measures to combat them are discussed and research is conducted. Today, as a result of climate change, the spread of termites and measures to reduce them are being taken.

Key words: termite, pot, pipe, cellulose, cinch, nigirik, wooden structures, clay plaster.

Аннотация: В данной статье рассмотрены распространение термитов в республике и меры борьбы с ними, а также проведены исследования. Сегодня в результате изменения климата принимаются меры по распространению термитов и мерам по их сокращению.

Ключевые слова: термит, горшок, труба, целлюлоза, подпруга, ниририк, деревянные конструкции, глиняная штукатурка.

KIRISH

Termitlarni o'rganish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, tropik mamlakatlarda termitlar insonga qadim-qadimdan ma'lum bo'lgan. T.Ye.Snuder (1956) ma'lumotlariga ko'ra, termitlar yog'och buyumlarni yemirishi to'g'risida bizgacha yetib kelgan ilk qo'lyozma bu qadimgi (miloddan avvalgi taxminan 1350 yil oldin) Samxit Rigved hisoblanadi. Garchand qadimgi misr qo'lyozmalarida termitlar to'g'risida biror-bir ma'lumot bo'lmasada, taxminan eramizdan 2000 yil oldingi yog'och tobutlarda termitlarning kemirgan o'rni aniqlangan. Grek geografi Pafsoniy (eramizdan taxminan 200 yil oldin) eslatmalariga qaraganda, u Pefnos orolining Lakoniy qo'ltig'i qirg'oqlarida och yoki oq rangli chumolilarni kuzatgan ekan.

Bugungi kunda dunyo miqyosida iqlim o'zgarishlarining keskinlashuvi, havo haroratining ko'tarilishi hamda antropogen omillarning avj olishi natijasida termitlar o'z tabiiy yashash makonlaridan aholi turar joylari, tarixiy madaniy obidalar, strategik ahamiyatga ega obyektlar hududlariga ko'chib, ularning yog'och konstruksiya qurilmalariga jiddiy zarar keltirmoqda. Termitlar masalasi dunyo miqyosidagi yirik

muammolardan hisoblanib, ular tufayli bino va inshootlarga juda katta zarar yetmoqda. Hozirgi ma'lumotlarga ko'ra, termitlarning har yili keltiradigan zarari dunyo miqyosida 40 milliard AQSh dollarini tashkil qilmoqda. Bugungi kunda respublikamiz hududida aholi turar joylarini, tarixiy-madaniy obidalar, ijtimoiy soha obyektlari va inshootlardagi yog'och-taxta qurilish materiallariga hamda xalqimizning bir necha asrlardan beri avloddan avlodga o'tib kelayotgan noyob xalq amaliy san'ati durdonalari hisoblangan yog'och o'ymakorligi san'at ishlanmalarini termitlar kuchli zararlab, misli ko'rilmagan darajada zarar keltirmoqda va favqulotda holatlar kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Dunyoda termitlarning 3000 ga yaqin turi mavjud bo'lib, O'zbekistonda termitlarning 2 turi Turkiston termiti *Anacanthotermes turkestanicus* Jacobs., 1904 hamda katta Kaspiy orti termiti *Anacanthotermes ahngerianus* Jacobs., 1904 turlari respublikamizning deyarli barcha viloyat hududlarida keng tarqalgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Afrika tadqiqotchilaridan biri Kaldo Masto 1455 yil Senegal orolida "Oq chumolilar" og'zida tuproq tashib mahalliy non yopiladigan tandirlar singari uyalar qurganini kuzatgan. Admerar Vander Xaden esa 1595 yilda Gvineyada may oylarida "qumursqalar" tomonidan qurilgan aylanasi 5-6 metr keladigan qizg'ish konus shaklidagi uyalarni uchratgan va ularni ochib ko'rganida asalarilar singari tinimsiz harakatdagi "qumursqalarni" ko'rgan. So'zsiz bu ma'lumotlar barchasi termitlarga taaluqli bo'lsada, ammo eski adabiyotlarda termit nomi qo'llanilmagan [4]. "Termes" so'zini dastlab K.Linney "Systema nature" (1758) asarining o'ninchi nashrida qo'llagan. "Termitinae" so'zini esa ilk bor R.A.Latreille (1802) oilani belgilash nuqtai nazardan qo'llagan bo'lsa, A.Brulle (1832) esa "Isoptera" atamasini qo'llab termitlarni shu sistematik guruhga birlashtirdi. X.A.Xagen (1855-1860) biologik tadqiqotlari natijasida termitlarning suvaraklarga yaqinligini ko'rsata oldi. Termitlar to'g'risidagi dastlabki ilmiy xabarlar matbuotda bundan 235 yil oldin paydo bo'ldi. Shundan so'ng mualliflar termitlar yetkazadigan katta talofatlar to'g'risida ham yoza boshlagan. Shu bilan bir qatorda termitlarga qarshi oddiy kurash choralari, jumladan ularning sonini kamaytirishda ayniqsa kataklifus avlodiga mansub yirtqich chumolilarning o'rni benihoya kattaligi aytib o'tilgan.

Respublikamizda termitlarning zararli faoliyati yuzasidan olib borilgan monitoring ishlaridan so'ngi ma'lumotlarga ko'ra respublika bo'yicha:

Aholi turar joylarida – 18 958 ta holat;

Madaniy-tarixiy obidalarda – 46 ta holat;

Strategik ahamiyatga ega bo'lgan obyektlarda-15 ta holat;

Ijtimoiy soha ob'ektlarida – 98 ta holat;

Dala va cho'l zonolari, qabristonlar va boshqa ochiq joylarda – 1082 ga maydonlar termitlarning mavjudligi aniqlangan. Bunda, Qoraqalpog'iston respublikasi, Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo, Navoiy, Samarqand viloyatlari

termitlar tomonidan kuchli zararlangan hududlar hisoblanadi. Madaniy-tarixiy obyektlarda termitlarning zarari xususida to'xtalib o'tadigan bo'lsak: Misol uchun, bugungi kunda respublikamiz hududidagi Butunjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan, YuNESKO muhofazasidagi "Ichan-Qal'a" tarixiy yodgorlik majmuyidagi 33 ta tarixiy obidaning yog'och o'ymakorligi ishlanmalariga termitlar jiddiy darajada zarar yetkazmoqda. Jumladan, Juma masjid muzeyi, Paxlavon Mahmud maqbarasi, Muhammad Inoq va boshqalar termitlardan kuchli zararlangan. Termiz tumanidagi I-III asrlarga tegishli Buddaviylik ziyoratgohlaridan biri Fayoztepa obidasi hududining 100% termitlar bilan zararlangan; Surxondaryodagi Al Xakim At-Termiziy, Qashqadaryodagi Xazrati Imom masjidi, Navoiydagi Imom Xasan-Xusan ziyoratgohi va Qoraqalpog'iston Respublikasidagi Mizdaxkan kompleksi tarixiy obidalarida termitlarning zararli faoliyati qayd etilgan.

Hukumatimiz tomonidan termitlarning zararli faoliyatini bartaraf etish va termitlarga qarshi kurash choralarini izchil yo'lga qo'yish maqsadida Vazirlar Mahkamasining Qaror va Farmoyishlari qabul qilingan. Jumladan: Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 2-fevraldagi, "Respublikada termitlarga qarshi kurashish ishlarini jadallashtirish va ularning zararini bartaraf qilish to'g'risida"gi 27-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Zoologiya instituti huzurida "Respublika termitlarga qarshi kurashish markazi" davlat muassasi tashkil etilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"Respublika termitlarga qarshi kurashish Markazi" faoliyati davomida termitlarga qarshi kurashish vositalarini yaratish va usullarini ishlab chiqish borasida ko'plab ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, bugungi kunda ham Markaz tomonidan termitlarga qarshi samarali vositalardan biri bo'lgan zaharli yem-xo'raklarning yangi sanoat namunalari yaratilib, amaliyotga keng joriy etilmoqda.

Markaz tomonidan bugungi kungacha 180 000 ga yaqin termitlarga qarshi zaxarli yem-xo'raklar ishlab chiqarilgan bo'lib, Shunda:

Aholi turar joylariga – 160 000;

Madaniy-tarixiy obidalarda – 10 000;

Ijtimoiy soha ob'ektlarida – 7 500;

Strategik ahamiyatga ega bo'lgan obyektlarda- 2300 ga yaqin yem-xo'raklar o'rnatildi va ushbu o'rnatilgan xududlarda termitlarning zarari bartaraf etildi. (2014-2021 yy.) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xorazm viloyati Xiva shahrining "Mevaston", "Kaptarxona", "Qumyaska", "Yangi turmush", "Kalta minor" va "Ichan Qal'a" mahallalaridagi aholi turar joylari, madaniy-tarixiy obidalar, strategik ahamiyatga ega bo'lgan ob'ektlar, ishlab chiqarish binolari, inshootlar va boshqa turdagi obyektlarga zarar yetkazayotgan termitlar tarqalishini oldini olish hamda ularga qarshi kurashishni yanada kuchaytirish" maqsadida 2022-yil 25-fevral 89-F-sonli Farmoyishi qabul qilindi.

XULOSA

Shu ma'lumotlarga tayangan holda hozirgi kunga kelib, Xorazm vohasi Xiva tumanida ham aynan Turkiston termity (A.turkestanicus) ko'plab uchrashi kuzatildi va shu tur termitlarni turar joy, jamoat binolariga yetkazayotgan zarari o'rganildi. Xiva tumani Yangiobod shaharchasidagi aholi turar joylarida va jamoat binolarida kuzatuvlar olib borildi. Yangiobod shaharchasi Guliston mahallasiga qarashli Qadam Matkarim, Bunyodkor, Madamin Matkarim, Jomiy ko'chalari va Al-Xorazmiy maktabi va Bulbulcha bolalar bog'chasida termitlarning tarqalishi va zarari o'rganildi. Termitlarning tarqalishi va zarar keltirish darajasi bo'yicha Madamin Matkarim ko'chasida yuqori zararlanish qayd qilindi. Buning sababi tariqasida turar joylarning qurilishi deyarli sinch (nigirik) uylar ekanligini ko'rsatish mumkin. Tabiiyki termitlarning sevimli ozuqasi bo'lgan selluloza aynan devor oralig'ida joylashganligi ham ularga ozuqa ko'pligi va ko'payish uchun qulay sharoit hisoblanadi. Tarqalishi va zarari bo'yicha Bunyodkor ko'chasidagi xonadonlarda zararlanish Madamin Matkarim ko'chasidagiga nisbatan kamroq ekanligi qayd kilindi. Bu ko'chada ham Madamin Matkarim ko'chasida keltirib o'tilgan xulosalarga qo'shimcha holda shuni aytish mumkinki, termitlar o'zlari uchun himoya sifatida qo'llaydigan loy suvoqlari harorat yuqori bo'lgan isitgich qozon va quvurlari atroflarida ko'p kuzatildi. Qadam Matkarim va Jomiy ko'chalarida olib borilgan kuzatuvlar natijasida shunday xulosa qilish mumkin. Bahor oylari termitlarning ko'payadigan mavsumi bo'lganligi tufayli, tashqi sharoitda haroratning pastligi, xonadonlarda esa isitish davom etayotganligi termit lichinkalarini ko'p miqdorda qayd qilinishiga sababdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullaev I.I. Turkiston termitining (Anacanthemes turkestanicus Jacobson) entomopatogen zamburug'larga moyilligi. O'zbekiston biologiyasi jurnali. – T., 2011. – №2. – B. 49-52.
2. Baeva V., Mo'minov N., Lukyanova S., Pokivaylov A. Tojikiston Termitlari (Isoptera) va ularga qarshi kurash choralari. – Dushanbe, 2013 yil.
3. Qirol J.B. oq deb ataladigan tabiiy tarix; hisoblanadi. Shikastlangan Berlin Ges. Naturf-Freunde, 2019 yil.
4. Weidner H. Isoptera (Termitlar) - Zoologiya bo'yicha qo'llanma, Chuqur qirollik qabilalarining tabiiy tarixi. - Berlin, 2010 yil. www.pedagoglar.uz 128 Volume-29, Issue-1, March - 2023